

Надруковано:

Семенов О. Лексикографічна компетенція як показник мовної культури особистості
//Олена Семенов // Українська література в загальноосвітній школі. - 2008.- №2 - С.41-44.

Олена СЕМЕНОГ,
доктор педагогічних наук (м.Київ)

Лексикографічна компетенція як показник мовної культури особистості

У день Преподобного Нестора Літописця минулого року в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка була успішно проведена Всеукраїнська конференція "Словникова справа в Україні: минуле, сучасне, майбутнє". А напередодні, 16 жовтня 2007 року на Львівській площі в м. Києві в першому в Україні спеціалізованому магазині "Словники-Самобранки" відбулося Свято українського словника. Відомі видавництва запропонували широкому загалу користувачів розмаїте коло словників серії "Від А до Я", "Бібліотека фахівця", "Nota bene!", "Трансформація гуманітарної освіти в Україні", "In Jure" та ін.

Ці події переконують: серед книжного багатства особливе місце посідають словники як вияв духовних цінностей народу, відображення його мовної культури і національної долі в певну епоху, документознавче свідчення історії. Дійсно, отримання повноцінної освіти сьогодні практично неможливе без звернення до цього інтелектуального наставника і порадики, своєрідного путівника в океані лексичних скарбів мови, рятувального маяка лінгвістичної інформації в безбережному словесному морі, незмінного довідника у праці практика і науковця" [1, с.145], невід'ємної складової професійної мовної культури.

Безперечно, рівень загальної і мовленнєвої культури багато в чому визначається тим, які загальні і спеціальні лексикографічні знання має особистість, як володіє вміннями користуватися лексикографічними виданнями різних типів і вилучати з них необхідну інформацію, якою мірою набуті навички самостійної науково-дослідницької роботи в галузі лексикографії, чи усвідомлює потребу звернення до словника з метою вирішення пізнавальних і комунікативних завдань. Йдеться про лексикографічну компетенцію. Сформована, лексикографічна компетенція характеризує високий ступінь професійної філологічної підготовки, засвідчує

інтерес і повагу користувача до рідної мови, її історії, визначає рівень розвитку лінгвістичного чуття. Дійсно, адже, "чим більшою кількістю слів я володію, тим ширший обсяг моїх впливів" (Л.Фейербах).

Однак усні опитування і письмові роботи, проведені серед 145 магістрантів Глухівського державного педагогічного університету, Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти і студентів п'ятого курсу Сумського державного педагогічного університету засвідчили, що лише 18% респондентів користуються українськомовними словниками системно, впродовж усіх років навчання, 17% – зверталася до словників самостійно, а не з примусу чи нагадування викладачів. Більшість студентів і магістрантів пояснюють такий стан відсутністю належної реклами словників і тим, що лише 23% з них має українськомовні словники в домашній бібліотеці. Дається взнаки і недостатній рівень сформованих умінь користуватися словниковою продукцією: аудиторно лексикографія вивчається на філологічному факультеті на другому курсі тільки 2-4 годин, а актуальні питання словникарської роботи винесені на самостійне опрацювання без відповідних ґрунтовних методичних рекомендацій. Окрім того, і у студентів, і у викладачів нерідко виникають труднощі у визначенні лексикографічних видань, до яких доцільно звернутися, виконуючи лінгвістичні або методичні завдання.

Незважаючи на зростання словникової продукції, появу ґрунтовних лексикографічних досліджень (Я.Галас, В.Балог, Л.Струганець, О.Стишов), проведення міжнародних (Гродно, Москва) та всеукраїнських (Київ) форумів, питання лексикографічної культури, лексикографічної компетенції як невід'ємної складової професійної компетентності залишаються відкритими. У межах статті розглянемо шляхи формування лексикографічної компетенції майбутнього вчителя української мови і літератури як важливого показника мовної культури особистості в умовах інформаційно-технологічного ХХІ століття.

Серед компонентів лексикографічної компетенції, як показує аналіз наукової літератури, практичний досвід, умовно виділяємо мотиваційний, емоційно-естетичний, інформаційний, операційно-діяльнісний. Мотиваційний та емоційно-естетичний компоненти передбачають сформованість у студентів-філологів стійкої усвідомленої потреби, емоційно-оцінного ставлення та інтересу в опануванні

здобутків української лексикографії, переконаності в суспільній значущості знань лексикографії, бажання здійснювати лексикографічний науковий пошук, здатність до рефлексії, вироблення мовного смаку шляхом розширення філологічного кругозору, стійкої професійної спрямованості, професійного задоволення від виконуваної діяльності. Важливе значення при цьому набувають такі якості особистості, як духовні цінності, повага і гордість за рідну мову, глибина гуманітарних, мовних знань, висока мовна культура.

Інформаційний компонент складають знання типів словників, праць українських лексикографів, особливостей словникової статті, її своєрідності у словниках різних типів, професійної лексикографічної роботи з текстом. Складовими операційно-діяльнісного компонента є вміння і навички оперувати набутими лексикографічними знаннями у професійній діяльності: сприймати, впізнавати, аналізувати, зіставляти мовні явища і факти, коментувати, оцінювати їх під кутом зору нормативності, відповідності сфері й ситуації спілкування; розмежовувати варіанти норм і мовленнєві порушення; з'ясовувати роль синонімічних, антонімічних, фразеологічних, орфоепічних, орфографічних та інших словників у формуванні мовної культури особистості, використовувати лексикографічні видання для вияву характеристик лексичного портрету сучасника, виконувати порівняльний аналіз словників, володіти навичками роботи збирача й обробки, в т.ч. комп'ютерної, лексикографічного матеріалу, укласти власні словники-довідники тощо. Зазначимо, що складові лексикографічної компетенції розглядаємо в нерозривній єдності із лінгвістичною, мовною, комунікативною, мовнотермінологічною, дослідницькою компетенціями.

Системний підхід, використовуваний при формуванні лексикографічної компетенції студента-філолога, дозволяє вдосконалювати навчально-виховний процес у вищій школі за принципами концентричності і спіралевидності та більш якісно представити й увиразнити формування майбутнього вчителя як мовної особистості. На етапах підготовки бакалаврів і спеціалістів добре, аби ключовими позиціями стало набуття умінь працювати зі словниками, відповідно до поставленої мети здійснювати цілеспрямований пошук інформації у лексикографічних джерелах різного типу і критично оцінювати її достовірність. На етапі магістра важливе опанування методології, методики і практики лексикографічної науково-

дослідницької діяльності; набуття лексикографічних умінь і навичок, необхідних для викладання української мови на компетентнісних засадах у навчальних закладах різних типів, удосконалення умінь і навичок самостійної лексикографічної роботи з науково-навчальним текстом.

Розробляючи програму дослідної роботи, припускаємо, що формування лексикографічної компетенції майбутніх учителів-словесників буде ефективним за умов інтеграції лексикографічних знань в усі складові професійної підготовки; збільшення питомої ваги лексикографічного компонента при викладанні навчальних дисциплін різних циклів, у пошуково-дослідній, позааудиторній роботі; вироблення у викладачів готовності бути носіями мовної, лексикографічної культури.

На кожному з освітньо-кваліфікаційних рівнів важливим шляхом формування складових лексикографічної компетенції вважаємо ознайомлення студентів із здобутками відповідної науки. Інтеграційні процеси в незалежній Україні зумовили розширення чинної класифікації лексикографії. Увиразнюється теоретична і практична лексикографія, теорія лексикографії і навчальна лексикографія, динамічно розвивається комп'ютерна і корпусна лексикографія. Відбувається істотне просування в галузі металексикографії, виокреслюється адресна спрямованість лексикографічної продукції: для широкого кола носіїв мови, для тих, хто вивчає українську мову як іноземну, для філологів, учителів, учнів, літературних редакторів тощо.

Розширюється і поглиблюється визначення словника як зібрання слів (словосполучень), розташованих у певному порядку, з певними супутніми поясненнями залежно від його призначення. Йдеться, зокрема, і про відносне розмежування енциклопедичних та лінгвістичних словників. Відомо, що енциклопедичні словники зосереджують увагу на понятті, подають інформацію про ті чи інші явища дійсності, країни, події, а лінгвістичні, й насамперед тлумачні словники зосереджують увагу на значенні слова. Водночас і вітчизняними, і зарубіжними лексикографами дедалі частіше наголошується на прозорості такої межі.

У час розробки і теоретичного обґрунтування метамови словника змінюються мета і функції словникової статті. У ній подається різнобічна інформація про

належність слова до певного граматичного класу, його дериваційний потенціал, походження, наявність семантичного інваріанту, тобто, про те, що слово існує в оточенні інших слів. До того ж сьогодні недоцільно говорити про абсолютну повноту словникової статті, адже, за справедливим твердженням дослідників, "кінцевість кожного словника - це початок наступного".

Кожний словник залежно від призначення і функцій – загальномовний чи спеціальний, одномовний чи перекладний, нормативний, вибірковий, генетичний – допомагає вибудувати текст й адекватно сприймати відповідні елементи в ньому. Зокрема, у випадках, коли виникають проблеми щодо розуміння значення слова в тексті, вагання в правильності його використання в мовленні, перш за все корисно звертатися до авторитетного тлумачного словника. Ці словники ще називають комплексними, бо слово тут постає в нерозривній єдності парадигматичного, синтагматичного і дериваційного аспектах. Робота з тлумачним словником загострює сприйняття і розуміння глибинного смислу рідного слова. Сьогодні у тлумачних словниках, укладених на основі одинадцятитомного радянського видання, усунуто ідеологічно маркований ілюстративний матеріал, зафіксовано нові слова, які з'явилися в останні десятиліття, розширено основні функції (наукову, систематизаційну, нормативну, тлумачну), створюється єдина система засобів стилістичної характеристики.

Своєрідною школою прилучення до таємниць мови й лінгвістичної науки можна назвати науково-дослідницький пошук в етимологічному словнику. Така робота дає можливість і поглибити складові лексикографічної компетенції, і замислитися над походженням низки лексем, і розширити уявлення про духовно-матеріальну культуру різних регіонів України. Мовний портрет сучасника допомагають створити синонімічні, антонімічні, фразеологічні словники, словники епітетів, іншомовних слів та ін. Орфоепічний і орфографічний словники становлять своєрідний бар'єр, що не дозволить руйнувати правописні і вимовні норми. Дослідження соціальної мотивації мовної поведінки, мовне виховання особистості здійснюють словники з культури мови.

Занурення в будь-яку професійну сферу зумовлює ознайомлення з термінами відповідної науки, потреби у володінні термінологічним мінімумом, а, отже, звернення до термінологічних словників, що уможлиблює також і розвиток мовнотермінологічної компетенції. Таку мету передбачали укладачі першого "Українсько-російського словника наукової термінології" (2004 р.) за загальною редакцією Л.Симоненко. На формування лексикографічної і водночас мовнокомунікативної компетенцій спрямований перший в українській лексикографії "Словник термінів міжкультурної комунікації" (автор – Ф.Бацевич, 2007 р.). У словнику подані терміни комунікативної лінгвістики, що відображають процес вербального і невербального спілкування людей, які належать до різних національних лінгвокультурних спільнот. Розвиток лексикографічної і мовокраїнознавчої компетенцій відбувається ефективніше завдяки користування словником "Україна в словах" (авт. колектив - викладачі Волинського університету, 2004 р.).

У словниках усе частіше увага акцентується на питоми українські слова замість схожих із російськими лексичними одиницями (*віншувати – поздоровляти*). Активізувалися процеси семантичного розширення або звуження значення лексичних одиниць. Так, *маргінес/маргінес* “берег, поле книжки, зошита тощо”, крім названої семантики, в сучасній українській публіцистиці функціонує у значенні “узбіччя цивілізації, прогресу; глуха, відстала провінція”; а лексема *фундація* вживається в таких значеннях: “пожертвування коштів для заснування чого-небудь; фонд; установа, організація (благодійницька); товариство, спілка”. У виразнюються питоми українські словотвірні ознаки: комп’ютерник, випереджувальний та ін.

Лексикографічну компетенцію студента-філолога доречно збагатити і роботою зі словниками, репресованими у 30-х рр. ХХ ст. В одному з таких словників, на довгий час з вилученому із практичного та наукового вжитку і нарешті повернутому широкому загалу “Російсько-українському словнику” С.Іваницького та Ф.Шумлянського відображено стан розвитку української мови на початку ХХ сторіччя. Упадає в око скрупульозний добір значень реєстрового слова для якнайповнішого представлення українських відповідників. На кожне російське

слово автори подають кілька власне українських: случай - випадок, трапунок, нагода, пригода, приключка, случай, okazia...; шапка (смушева гостроверха) - шлик, шличок; шапка (повстяна) - магерка, яломок; (з наушниками) – малахай; шапка (кудлата і висока) – кучма; шапка (чабанська) – чабанка; шапка (з ріжками) - рогачка; вінець, корона.

Характеристика слова, особливо його стилістичних рис, створення лексикографічного портрета слова чи групи слів потребує звернення до словників різних типів і різних баз даних. Це стимулює розвиток корпусної (електронної) лексикографії, а, отже, зумовлює введення до лексикографічної компетенції сучасного користувача інформаційно-комп'ютерної складової. У довідкових джерелах поняття *корпус* розуміється як зібрання різноманітних текстів сучасної мови, здійснений з допомогою комп'ютера. Сьогодні цей напрям стимулюється "Державною програмою розвитку і функціонування української мови на 2004 - 2010 роки", Міжгалузевою науково-технічною програмою "Інформація. Мова. Інтелект". Корпусна лексикографія, переконливо доводиться в сучасних дослідженнях, дає можливість постійно збільшувати кількість лексичних одиниць, не очікуючи чергового перевидання словника, значно економлячи час і матеріальні ресурси [2]. Електронні словники дозволяють зберігати великий обсяг інформації за рахунок використання гіперпосилань, мають ефективну систему пошуку (повнотекстовий пошук, одночасний пошук у кількох словниках, швидкість пошуку). Крім того, є можливість постійно "фільтрувати" й упорядковувати словниковий матеріал. Такою спробою є електронна енциклопедія "Українська мова" як додатковий засіб до друкованого варіанту (К., 2000), створеного в Інституті мовознавства ім. О.О.Потебні та в Інституті української мови НАН України.

Українським мовно-інформаційним фондом (директор – докт. техн. наук, проф. В.Широков) в онлайн-варіанті розроблена інтегрована лексикографічна система "Словники України", до складу якої включені п'ять словників - орфографічний, транскрипції, фразеологічний, синонімів та антонімів (252 тис. слів). Готується новий 20-томний тлумачний словник української мови, інформаційно-лінгвістична система якого, стверджує В.Широков, еволюціонуватиме

і як дослідницька. До неї буде “вмонтовано” лінгвістичний корпус української та інших мов з автоматизованою лексичною картотекою, озвучуванням заголовних слів, фотографіями, анімацією, відео фрагментами, елементами мультимедіа [4].

Елементи комп'ютерної лексикографії впроваджуються у вищих навчальних закладах. На філологічному факультеті Тернопільського національного педагогічного університету створена персональна автоматизована інформаційна система “Lexica”, що моделює лексико-семантичну систему української літературної мови в діапазоні столітнього проміжку (автор – докт. філ. наук, проф. Л.Струганець). Кожне слово супроводжується різноплановими характеристиками, що стосуються його змістової, формальної та функціональної сторін. Наприклад, коли ставимо завдання виокремити з номенів реєстру “Орфографічного словника української мови” (укл. – С. Головащук, М. Пещак, В. Русанівський, О. Тараненко, 1999 р.) підгрупу лексики за такими параметрами: <Част. мови> – іменник (код 1), <Тематика> – харчування (код 2), <Іншомовність> – французька мова (код 76), – програмними засобами формується такий список слів: *антрекот, бульйон, десерт, ескалоп, лангет, майонез* та ін. [3].

Один із шляхів формування лексикографічної компетенції - опрацювання наукових джерел щодо досвіду словникарської роботи за кордоном. Проведений короткий аналіз підтверджує: кожна країна піклується про свої історичні корені, своє майбутнє, свій авторитет, а значить і словники. У Франції, наприклад, систематично поповнюється словник чужоземної лексики [<http://www.culture.fr/culture/dglf>], яку не доцільно вживати в офіційних документах. А діяльність Національного комітету з етики спрямована на постійне "очищення" мови від американізмів, германізмів, жаргонізмів. У навчальному процесі університетів США успішно використовується електронний тлумачний словник англійської мови Merriam-Webster's collegiate dictionary [<http://www.m-w.com/thesaurus.htm>], який систематично поповнюється новими словами тощо. Новації і потреби суспільства у вихованні національно-мовної еліти якісно позначаються на змісті, формах і методах фахової підготовки культуромовних особистостей майбутніх учителів рідної мови, сформованості їх лексикографічної компетенції. А що ж в Україні?

За результатами аналізу стану виконання Комплексних заходів із всебічного розвитку української мови у 2000 - 2002 роках за рахунок коштів Державного бюджету України випущено лише 4 видання словників серії "Словники України" накладом 36 тис. прим.: "Орфоепічний словник української мови" (1-й том); "Словник антонімів української мови"; "Етимологічний словник української мови" (4-й том). За кошти Громадського фонду Святого Андрія Первозванного надрукований "Орфографічний словник української мови"; за кошти видавництва "Наукова думка" - "Словник синонімів української мови у двох томах", за рахунок благодійних коштів Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Сполучених Штатах Америки – 3-й том "Атласу української мови". Наклади цих видань незначні: наклад "Атласу української мови" - 1600 прим., "Етимологічного словника української мови" – 1 тис. примірників. То ж навряд чи попрацюють з цими словниками не тільки студенти, а й викладачі вищих навчальних закладів.

До гальмуючих чинників розвитку лексикографії віднесемо і зменшення фінансування робіт та кількості кваліфікованих фахівців, украй незадовільне технічне забезпечення (система електронних словників Українського мовно-інформаційного фондом НАНУ, як свідчать опитування інформатиків, студентів, не пристосована для введення великооб'ємних баз даних), несвоєчасне отримання хоча б стислої експрес-інформації. Та й новітні лексикографічні студії залишаються доступними часто лише обмеженому колу фахівців. До того ж потужний пресинг рідного слова суржилом, жаргоном, грубим просторіччям, культивування відчуття національної ущербності негативно впливає на формування комунікативної вправності особистості.

Враховуючи існуючі тенденції, ефективним шляхом формування лексикографічної компетенції вважаємо залучення студентів до науково-дослідних лабораторій викладачів-дослідників, які працюють над укладанням словників і власним прикладом стимулюють професійний розвиток своїх учнів. Сучасний лексикограф – це не лише вчений, це особистість з високою методологічною культурою, фундаментальною підготовкою, шанобливим ставленням до мови і діалекту, науковою ерудицією, гуманістичним стилем наукового мислення,

розвинутою інтуїцією, конструктивно мислячий. Для нього важливі строгі етичні норми, толерантність, діалогова взаємодія. Це талановита і високо організована індивідуальність. Але насамперед – це особистість патріотична, яка боліє болем Вітчизни. Науковий діалог між співучасниками роботи зі словниками і над новими словниками допомагає формувати самостійність, відповідальність, відкритість, спонукає до розвитку мовленнєвих умінь представити власну думку в гармонії форми і змісту, зіставити її з думкою іншого автора, володіти реплікою і паузою, вербальними і невербальними засобами вираження спеціальних реалей, категорій і понять, стимулює процес самовдосконалення, саморозвитку і постійного оновлення.

Отже, сьогодні зростає роль словника як невід'ємного путівника в різних галузях знань і різний період розвитку держави, вагома складова мовної культури особистості. Пошана до української мови, систематичне розширення інформаційного, практичного обсягу лексикографічних знань, стійка усвідомлена потреба в опануванні здобутків української лексикографії, бажання здійснювати лексикографічний науковий пошук, уміння і навички сприймати, впізнавати, аналізувати, зіставляти мовні явища і факти, коментувати, оцінювати їх під кутом зору нормативності, відповідності сфері й ситуації спілкування, залучення до науково-дослідної лабораторії викладача-лексикографа – усе це підвищує рівень лексикографічної компетенції педагога.

Література

1. Паламарчук Л.С. Українська радянська лексикографія.-К., 1978.
2. Селіванова О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія.-Полтава: Довкілля-К., 2006.-716с.
3. Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ ст. – Тернопіль: Астон, 2002. – 352 с.
4. Широков В.А. Всеукраїнський лінгвістичний діалог у контексті теорії лексикографічних систем // Український мовно-інформаційний фонд НАН України -[Електронний ресурс]- Режим доступу: <http://ulif.org.ua/ulp/html/>.- Загол. з екрану.